

Onder invloed van Coué Psychotherapie en opvoeding door (auto)suggestie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw, vooral in Nederland

Leendert Groenendijk

Psychotherapy and education by means of (auto)suggestion during the first half of the twentieth century, particularly in the Netherlands

During the first half of the past century suggestion was a significant feature of psychotherapeutic endeavours. Emile Coué (1857-1926), an apothecary, who was interested in psychological healing, maintained that autosuggestion was at the basis of many suggestive effects. He concluded that the imagination, rather than the will, was the crucial force in autosuggestion. In his private clinic in Nancy, he successfully applied his insights to all kinds of patients. After World War I, 'Couéism' became very popular in France, Britain, the United States, and in the German-speaking countries. In the Netherlands, Coué's views were promoted by his devoted disciple Mia Kloek-Pirée, who taught autosuggestion both as a remedy for those who suffered and as a means for self-improvement. This essay addresses the background, character, and influence of induced autosuggestion, particularly in the Netherlands. Special attention will be paid to its application in therapy and children's education.

Inleiding

Op de markt van welzijn en geluk duiken telkens weer figuren op die mensen laten geloven dat het heil simpel te verkrijgen is. Wie kent niet die man volgens wie men 'tsjakka!' ratelend een alleskunner wordt? Dergelijke blijde-boodschappers maken handig gebruik van het psychisme van de suggestie. Bij suggestieve beïnvloeding wordt men langs niet-rationele weg tot een bepaalde opvatting gebracht ('einreden' via het gevoel; vgl. *subgero*=van onderaf aanbrengen). De methodische toepassing van de suggestie als therapeuticum is vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw in zwang geraakt. Er verschenen doorwrochte verhandelingen over, maar ook tal van populaire geschriften met wervende titels als 'Hoe word ik gezond, krachtig en energiek?', 'De kracht is in u!', 'De macht der suggestie' en 'Zelfbeheersching door bewuste autosuggestie'. De methode van de autosuggestie is vooral dankzij Emile Coué, een apotheker, en

Leendert Groenendijk is als UHD historische pedagogiek verbonden aan de Afdeling Theoretische en Historische Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Correspondentieadres: Van der Boechorststraat 1, 1081 BT Amsterdam, e-mail: lf.groenendijk@psy.vu.nl

zijn enthousiaste discipelen populair geworden. Men meende met diens therapeutische principes en technieken te beschikken over een geneesmiddel voor zowel fysiek als psychisch lijden; de toepassing ervan in de opvoeding zou 'kinderen met de beste lichamelijke en zedelijke hoedanigheden' opleveren. In deze bijdrage zal ik de achtergrond, inhoud en receptie - vooral in ons land - van het Couéïsme belichten. Waar mogelijk zal bij een en ander aandacht aan pedagogisch relevante aspecten geschonken worden.

Suggestie als 'psychische geneeswijze'

Wie de wetenschappelijke en populaire medische literatuur uit de tweede helft van de negentiende eeuw inziet, kan vaststellen dat steeds vaker de 'psychische geneeswijze' werd aanbevolen bij de behandeling van lichamelijk en geestelijk lijden: vooral ter genezing van nerveuze aandoeningen, zoals neurasthenie en hysterie. Hypnose en suggestie - beïnvloedingsmiddelen die van oudsher aangewend werden door tovenaars, magiërs en priesters (Remmy, z.j.) - stonden daarbij centraal. De hypnotisch-suggestieve methode heeft zijn enorme populariteit te danken aan twee Franse artsen, Liébault en Bernheim (Gauld, 1992; Jackson, 1999). De huisarts Amboise Auguste Liébeault paste met succes het hypnotisme toe in een polikliniek te Nancy. Dat trok de aandacht van de internist Hippolyte Bernheim, hoogleraar aan de universiteit aldaar, die de methode van 'le bon père Liébault' in zijn kliniek publiekelijk ging toepassen. Bernheim publiceerde in 1884-1886 een uitvoerige studie over de suggestie en haar therapeutische toepassingen. De impact daarvan valt af te lezen uit het feit dat in Frankrijk alleen al tussen 1885 en 1887 zo'n zestig publicaties over hypnose en suggestie verschenen (Van den Berg, 1970, p. 135).

Het werk van Bernheim werd ook in het Duits vertaald en wel door Sigmund Freud, die in 1889 naar Nancy reisde om Liébault en Bernheim te bezoeken. Bernheim was onderwijl tot de overtuiging gekomen dat suggesties die men personen in wakende toestand gaf net zo effectief konden zijn als suggesties van gehypnotiseerden (Gauld, 1992, p. 548). Twee jaar vóór Freud was de Nederlander Albert W. van Renterghem, huisarts te Goes, die via de Franse lektuur zeer geboeid was geraakt door de hypnose, al naar Nancy gegaan om Liébault te zien werken. Van Renterghem heeft er later uitvoerig verslag van gedaan. Teruggekeerd in Goes paste hij met succes de nieuwe geneeswijze toe. Toen de arts/literator Frederik van Eeden, die ook Liébault had bezocht, hoorde over de hypnotische arbeid van 'de wonderdokter uit Goes' besloot hij zijn collega op te zoeken. Die ontmoeting leidde ertoe dat beide heren nog in 1887 in Amsterdam een praktijk voor 'behandeling door hypnotisme' openden. Reeds in 1893 trok Van Eeden zich echter uit de praktijk terug (Gauld, 1992, pp. 340-341).

Van Renterghem heeft gezorgd voor een gunstig onthaal van de methode der suggestieve psychotherapie in ons land. Dat gebeurde door geschriften van Bernheim te vertalen en voordrachten over de 'psychische geneeswijze', maar vooral ook dankzij de succesbehandelingen in zijn 'Inrichting voor psychotherapie' (Gijswijt-Hofstra, 2001). Van Renterghem heeft, naar we bij Bulhof (1983) kunnen nalezen, ook veel gedaan voor de verspreiding van Freuds psychoanalyse in Nederland. In 1917 werd hij zelfs gekozen tot eerste voorzitter van de 'Nederlandsche Vereeniging voor Psychoanalyse'. Een volbloed psychoanalyticus is hij echter niet geworden, daar hij, naar hij in zijn openingsrede bekende, 'doordrenkt van de suggestieleer en oud geworden in haar toepassing' was (Stroeken, 1997, p. 113). Van Renterghems naam dient dan ook primair verbonden te blijven met de suggestie als psychische behandelingsmethode.

Het is bekend: Freud maakte aanvankelijk gebruik van hypnose en vervolgens (onder invloed van Bernheim) van (waak)suggestie bij de behandeling van zijn patiënten. Vanaf 1899 ging hij zich echter bedienen van de vrije associatie (Van den Berg, 1970, p. 45). De methode van Freud en de zijnen was een 'causaal-ontdekkende' behandelmethode. Het ging hen erom de patiënt te helpen door bewustmaking van diens verdrongen seksualiteit en agressiviteit. De suggestieve werkwijze rekende men tot de 'bedekkende' psychotherapeutische methoden. Freud c.s. hebben het verschil van hun methode met de suggestieve geneeswijze sterk beklemtoond, maar geheel vrij van suggestieve elementen was zij niet, naar Freud zelf erkende (Jackson, 1999, p. 279). Men heeft trouwens wel betoogd dat het echt werkzame element van alle psychotherapie, inclusief de psychoanalyse, van suggestieve aard is (Carp, 1950, pp. 67-81).

Ook al proclameerden psychoanalytici hun methode als de enig juiste voor de behandeling van nerveuze stoornissen (en met name voor de niet-somatogene neurosen), de praktijk zag er in de eerste helft van de vorige eeuw niet dienovereenkomstig uit. Bij de behandeling van nerveuze ziekten is er veel meer gebruik gemaakt van suggestieve methoden, al of niet in combinatie met hypnose, medicijnen, badkuren, dieetkuren en dergelijke, dan van de psychoanalyse (Bergmann 1917; Hirschlaff 1928). Ook bij kinderen - die geacht werden vanaf drie à vier jaar suggestibel te zijn - werd de suggestietherapie toegepast: ter remediëring van onder andere *pavor nocturnus*, enuresis, onychophagie (nagelbijten) en tics (Mosse, 1922, pp. 12-15; Hirschlaff, 1928, pp. 208-211).

Volgens de Leidse psychiater Carp (1950) stonden artsen en psychotherapeuten de volgende suggestieve technieken ter beschikking: de geruststelling, het doelbewust voorbijzien, het inspreken van moed, de afleiding van de aandacht, de wilstraining, toediening van medicamenten en injecties (placebo's!), voorschrijven van een kuur, quasi-faradisering en magnetisme ('strijken'). Ook noemde hij nog de persuasie volgens Dubois. De in Genève werkzame psychiater Paul Dubois, die de nervositeit als een inbeeldingsziekte opvatte, hielp zijn patiënten door hun verleden en angsten weg te redeneren (Bergmann, 1917, p.84; Jackson, 1999, pp. 301-302). Diverse van de vermelde technieken werden tevens geschikt geacht om bij kinderen te gebruiken. In de dagelijkse omgang met kinderen wordt suggestie nog altijd toegepast (bijvoorbeeld: een kusje geven op een zeer handje).

Het laat zich denken dat de 'toedekkende' suggestieve aanpak vooral die therapeuten en patiënten zal hebben aangesproken die moeite hadden met het seksuele *parti-pris* van de psychoanalyse ('panseksualisme'); analytici zullen in zo'n afkeer juist een indicatie voor toepassing van hun aanpak gezien hebben. Behalve voor medici en psychologen werd de suggestieve methode ook geschikt bevonden voor zielzorgers, wanneer zij te maken kregen met neurotische problemen die het religieuze leven belemmerden. Na een loflied op de mogelijkheden van de suggestie moest de protestantse theoloog J.G. Fernhout in zijn dissertatie *Psychotherapeutische zielszorg* (1950) wel heel veel moeite doen om de indruk weg te nemen als zou de dominee-suggestor het heilswerk van God kunnen overnemen.

Binnen de suggestieleer onderscheidde men de hetero-suggestie en de auto-suggestie; daaraan parallel onderscheidde men in de psychotherapie een hetero-suggestieve en een auto-suggestieve benadering. In dit essay zal ik vooral op de autosuggestieve variant nader ingaan. Volgens een tijdens de Tweede Wereldoorlog samengestelde studie over autosuggestieve psychotherapie van Berthold Stokvis (1950), leerling van Carp en expert op het gebied van de theorie en praktijk van suggestie en autosuggestie, had het woord 'autosuggestie' in

kringen van wetenschappelijk geschoolde therapeuten een onaangename klank gekregen. En dat was volgens hem vooral te wijten aan het feit dat deze methode geannexeerd was door niet-medici, in wier 'ondeskundige' handen de autosuggestie tot een panacee was verworpen. De autosuggestie was bezit geworden van 'de massa', die ten onrechte geloofde dat zij de schepping was van een apotheker, de Fransman Emile Coué. Stokvis heeft zich beijverd om de autosuggestie in het passende historische perspectief (zij gaat terug op de aloude yoga-techniek) en in het zijns inziens veilige medische kader te plaatsen (Stokvis, 1947; Stokvis, 1950; Stokvis & Wiesenhütter, 1971).

Kritische geluiden als die van Stokvis over de 'verwording' van de autosuggestieve methode maakten mij niet alleen nieuwsgierig naar de vermeende schepper van deze werkwijze, maar ook naar diens invloed in Nederland, waar jarenlang sprake is geweest van 'Coué-arbeid', die niet alleen 'zelfgenezing', maar zelfs vorming van 'mensen met karakter' beloofde.

Emile Coué en de autosuggestie-hype

Wie was Coué? Emile Coué, geboren in 1857, was een apotheker die zich niet wenste te beperken tot het bereiden van poeders en pillen, maar ook zelf zieken wilde helpen, met name neurasthenici, voor wie geen medicinaal kruid gewassen leek. Hij had goed kennis genomen van het werk van de eerder genoemde Liébeault en paste diens hypnotisme toe, wat hij vervolgens opgaf om zich op de suggestie toe te leggen. Vanaf 1912 begon hij in Frankrijk lezingen te houden over zijn methode. In 1913 stichtte hij te Nancy de 'Société Lorraine de Psychologie appliquée', waarvan hijzelf voorzitter werd. Van 1922 tot en met 1926, zijn sterfjaar, heeft hij ook voordrachten gehouden in het buitenland, waaronder Engeland, Zwitserland, België, Nederland, Oostenrijk, Duitsland, de Verenigde Staten en Italië. Coué was geen groot publicist; slechts een paar geschriften heeft hij het licht doen zien. Het bekendste is *La maîtrise de soi-même par l'autosuggestion consciente*, een brochure van bescheiden omvang, die in zestien talen werd vertaald.¹

Het hoofdprincipe van de methode-Coué (zie Kloek-Pirée, 1948, pp. 20-21) luidt dat iedere gedachte die in onze geest post vat, ernaar streeft werkelijkheid te worden [*Toute pensée occupant uniquement notre esprit, devient vraie pour nous et a tendance à se transformer en acte*]. Wij moeten het beeld in ons dragen van hoe wij wensen te worden. Heeft dit beeld zich in ons 'onderbewuste' vast geworteld, dan zal het trachten zich in werkelijkheid om te zetten. Dit onbewuste proces kunnen wij bewust beïnvloeden. Ervan uitgaande dat in herhaling kracht schuilt, leert de methode-Coué, dat de systematische toevoeging van opbouwende suggestieve woorden welke de ene mens tot de andere richt (hetero-suggestie) of welke de mens tot zichzelf richt (auto-suggestie), in het onderbewuste het beeld inprent waarvan de verwezenlijking geestelijk of lichamenlijk herstel met zich zal brengen. Wanneer de mens elke dag, op vaste tijden, tot zijn innerlijk spreekt: *Tous les jours, à tous points de vue, je vais de mieux en mieux* [*Elke dag word ik in alle opzichten beter en beter*], groeit in zijn wezen de neiging tot werkelijk sterker en gezonder worden, zowel in lichamenlijk als in geestelijk opzicht. Wie pijn voelt en zichzelf herhaaldelijk toespreekt met de formule *Ça passe* [*Het gaat over*], roept in zich het beeld op van bevrijding van pijn en de verwezenlijking van dat beeld doet het pijngevoel verdwijnen.

Coué paste massotherapie toe. Eerst legde hij zijn gehoor de essentie van zijn therapie uit. Met enige proefjes demonstreerde hij vervolgens dat de verbeelding (of voorstellingskracht) sterker is dan de wil. Dan begon de eigenlijke seance.

Coué gaf, monotoon sprekend, algemene suggesties van goed functioneren, die bij de aanwezigen specifieke voorstellingen van gezondheid opriepen. Dan liet hij hen, snel achtereen, met gesloten ogen, de genoemde formules herhalen. Zij lieten daarbij een touwtje met 20 knopen, knoop voor knoop, door de vingers gaan (Stokvis, 1950, pp. 38-40).

Dat zijn methode veel aandacht heeft gekregen, is niet in de laatste plaats te danken geweest aan zijn vele optredens in diverse landen en aan de reclame die zijn volgelingen maakten. Het Couéisme bood optimisme na de vreselijke oorlogsjaren. In 1920 werd er een heuse dissertatie aan zijn methode gewijd: *Suggestion et autosuggestion* van Charles Baudouin, die zelf het optreden van Coué als heilzaam had ervaren. Met zijn wetenschappelijke studie zorgde Baudouin ervoor dat ook artsen, psychiaters, psychologen en pedagogen kennis namen van de autosuggestieve aanpak. Men wist het te waarderen dat hij een individuele behandeling verkoos boven de collectieve van zijn leermeester en waar nodig van psychoanalytische inzichten gebruik maakte. Baudouins boek werd zowel in het Engels als in het Duits vertaald. De in 1920 verschenen Engelse vertaling zou, zo meende Baudouin te weten, in één klap van de methode-Coué een sensationeel succes gemaakt hebben. Ik vermoed echter dat dit mede te danken is geweest aan populaire uiteenzettingen als van Cyrus Harry Brooks, die op gezag van professor Baudouin de methode-Coué als wetenschappelijk verantwoord kon aanprezen (Brooks, 1922).

'Het Couéisme is in de mode', constateerde L. van der Horst omstreeks 1927; 'in Amerika, Frankrijk, Duitsland vinden duizenden rust en levensvreugde door deze behandeling' (Van der Horst, z.j., p. 23). De keerzijde van de 'Genees u zelf'-hype was echter wel dat het Couéisme ook ten prooi viel aan heftige kritiek en spot, niet in de laatste plaats vanwege de charlatanerie die er mee bedreven en de handel (Coué-foto's, -plaquettes, -snoeren, etc.) die er mee gedreven werd (Remmy, z.j., pp. 56-57). En Baudouin moest erkennen dat hij zelf ook wel aanleiding had gegeven voor kritiek van bevoegde zijde door zijn al te geestdriftige betoogtrant en zijn neiging om de methode van de 'Nieuwe School van Nancy' als een novum in therapeutica te presenteren. Desalniettemin waren er, naar verderop nog zal blijken, gerespecteerde therapeuten die hun voordeel met Coué deden, al ging niemand zover als Wilhelm Neutra, jarenlang hoofd van de afdeling zenuwziekten van een ziekenhuis in de buurt van Wenen, die in 1935 een omvangrijke *Rationalpsychagogik* publiceerde, waarin hij Coué en Dubois verwerkte in een pseudo-mathematisch opgezette methode voor 'kritisch-autosuggestive Behandlung der Neurasthenie und Angstneurose'.

Coué in Nederland

Uit tal van landen trokken mensen naar Nancy om van Coué de 'nieuwe geneeswijze' te leren. In de zomer van het jaar 1922 ging ook een Nederlandse vrouw, Mia Kloek-Pirée, naar Nancy. Een aansprekend optreden van Coué enkele dagen eerder in de stampvolle zaal van het Amsterdamse Concertgebouw was de aanleiding geweest. Later heeft Kloek-Pirée de indruk die het optreden van Coué in het door hem gebruikte schooltje te Nancy op haar maakte, als volgt beschreven:

'Zijn uiterlijk was verre van indrukwekkend. Een kleine, ineengedrongen figuur; twee kleine, donkere ogen, die zich maar heel eventjes lieten zien achter zijn bijna steeds glimlachend gelaat. Wanneer hij je aankeek, blonken zijn pittige, vurige kijkers. Hij ging rond bij de aanwezigen. Stil en vol vertrouwen zeiden ze hem, waarvoor ze kwamen; daarna nam hij plaats, rolde zijn onafscheidelijke sigaret en legde zijn theorie uit.'

Vervolgens, om te laten voelen, hoe de geest op onze daden contrôle uitoefent, de bekende oefeningen. Enkelen waren er, die op dat oogenblik pijn hadden. Hij liet zijn hand vlug gaan over de pijnlijke plek, terwijl hij zijn tooverwoordje "Ça passe" (het gaat over) vlug en zonder onderbreken herhaalde' (Kloek-Pirée, 1934, p. 24).

Terug in Holland stond het vast voor Kloek-Pirée - die het, blijkens haar geschriften, niet ontbrak aan messiaans besef en theatraal talent - dat zij haar lijdende medemensen zou gaan helpen met behulp van de 'nieuwe geneeswijze' van haar leermeester Coué. Een groot arbeidsveld lag voor haar braak, gezien de vele kwalen waarvoor de officiële medische wetenschap geen oplossing kon bieden. Ze verdiepte zich in werken van Bernheim, Baudouin en Paul-Emile Lévy en zou in 1923 praktisch aan de slag gaan. Kloek-Pirée, die al veel langer bekend was met het werk van Van Renterghem op het gebied van de suggestieve therapie, beschouwde zich van nu af aan als degene die, geleid door Coué, de suggestieleer in Nederland zou gaan ontwikkelen tot een autosuggestieve geneesmethode.

Alvorens nader in te gaan op Kloek-Pirée's verwezenlijking van wat zij als haar roeping beschouwde, zou ik een kritische kanttekening willen maken bij haar neiging om zich een exclusieve rol in de verbreiding van het Couéïsme in de lage landen toe te kennen. Immers, reeds in 1922 was het hoofdwerkje van Coué in Nederlandse vertaling verschenen: *Zelfbeheersching door bewuste autosuggestie*. Het was uitgegeven door de theosofische uitgeverij Gnosis te Amsterdam. In hetzelfde jaar verscheen bij dezelfde uitgever *Genees uzelf* van de eerder genoemde C.H. Brooks. In 1923 verschenen wederom uit het Engels vertaalde populaire werkjes over de methode-Coué, waaronder *De genezingen van Emile Coué en de wonderen van Jezus*, geschreven door C.H. Brooks en E. Charles. Kloek-Pirée heeft van deze vertaalarbeid door A. Kerdijk - mogelijk een Rozenkruiser - voor zover ik kon nagaan, in haar eigen geschriften slechts melding gemaakt in de literatuurlijst. Die werkjes en nog diverse andere hebben echter ongetwijfeld grote betekenis gehad voor het bekend raken van de ideeën van Coué en derhalve ook voor haar eigen optreden. Waarom dat niet erkend? Behalve annexatiedrift zou een reden geweest kunnen zijn dat Kloek-Pirée niet de verdenking van obscurantisme op zich wilde laden, waardoor zij cliëntèle zou kunnen afschrikken. Zo gaven de Amsterdamse theosofen bijvoorbeeld ook boekjes uit over spiritisme en astrologie. Kloek-Pirée zelf gaf voor de Tweede Wereldoorlog haar geschriften overigens in eigen beheer en bij De Tijdstroom (Lochem) uit.

In mei 1923 bezocht Coué weer Nederland, waar Kloek-Pirée een tournee had georganiseerd. Tijdens een van deze bijeenkomsten was ook dr. A.W. van Renterghem onder zijn gehoor. Voor het *Algemeen Handelsblad* verzorgde hij (op 17 mei) een verslag van Coué's optreden. Dit verslag zou men als mild ironisch edoch welwillend kunnen kwalificeren. Van Renterghem karakteriseerde Coué als 'een goed-geloovige' met 'de onweerstaanbare aandrift om te getuigen van zijn geloof en proselyten te maken'. Hij nam Coué in bescherming tegen diens al te enthousiaste discipel Baudouin die vergeten scheen te zijn dat de 'moderne, wetenschappelijke suggestie-leer' terugging op 'den bescheiden dr. A.A. Liébeault', terwijl Coué zelf, naar Van Renterghem meende te mogen stellen, zich niet meer achtte te zijn dan 'een voortzetter en vulgarisator' van de leerstellingen van zijn leermeester Liébeault. Graag wilde hij echter zowel het grote publiek als een deel van zijn vakgenoten wijzen op de waarde van Coué's autosuggestieve methode: niet als 'universeel geneesmiddel', maar als een nuttig hulpmiddel ter verzachting van menselijk lijden.

Tijdens de door Coué verzorgde seances mocht Kloek-Pirée de meester helpen met het toepassen van het 'Ça passe' op de patiënten. En daarbij bleef het niet.

Toen de meester een keer te moe was om te spreken, verzocht hij zijn discipel om de honneurs waar te nemen. Haar optreden verliep zo succesvol dat voorgoed het vertrouwen van de meester in haar gevestigd was. In het volgende jaar, in oktober 1924, opende Kloek-Pirée, daartoe financieel geholpen door Coué, in Gebouw Heystee aan de Herengracht te Amsterdam een instituut dat het centrale punt van haar jarenlange werkzaamheid zou worden. In Den Haag werd in de Pulchri-studio een dependance gevestigd. Blijkens de door haar in de loop der tijd vervaardigde terugblikken op haar 'Coué-arbeid', trokken de wekelijkse 'séances' (zoals Kloek-Pirée haar cursussen in navolging van Coué placht te noemen) een toenemend aantal deelnemers: aan het eind van het jaar 1924 zo'n 70 à 80, om uiteindelijk aan te groeien tot 175 à 200. De seances verliepen volgens een vast schema: eerst werden de principes van de methode uiteengezet en daarna volgde collectieve suggestieve behandeling. In de loop der tijd vulde zij de methode aan met oefeningen in ontspanning, concentratie en bewuste ademhaling (Kloek-Pirée, 1951, pp. 17-19). Wie daarop prijs stelde - en dat waren met name 'intellectuelen' - kon ook op het particulier spreekuur van de directrice terecht (Kloek-Pirée, 1934, p. 33).

In de eerder genoemde terugblikken heeft Kloek-Pirée ook een indruk gegeven van het soort problemen dat zij behandelde. We lezen over lijdensaanvallende kwalen van neurasthenieke aard, zowel mannen als vrouwen. Ook kinderen werden behandeld, waarbij expliciet kinderen met angstvoorstellungen en dwanggedachten werden genoemd. Zie hier een casus:

'Ik herinner mij een stumpertje, dat maar steeds het getal drie voor zich had: van alles moest het drie nemen. Bij het eten: drie boterhammetjes, eetlust of niet. Op school weer altijd datzelfde getal. De hoofdonderwijzer (waren er toch meer zooals deze!) zond het kindje met de moeder naar mij toe. Hoe gepijnigd zag het arme gezichtje er uit. Met gesloten oogen hoorde het de met liefde en zorg gezochte woorden aan en de strakke trekken ontspanden zich. Ik verzekerde haar, dat we samen, zij en ik, hetgeen haar hinderde zouden doen weggaan; dat ze binnenkort rustig en goed zou leeren op school, zich heerlijk blij en bevrijd zou voelen; dat ze mee zou stoeien met haar vriendinnetjes en weer vrolijk zou zijn. Slapen zou ze, zonder te dromen, heel kalm en vast gedurende den nacht en 's morgens zou ze zelf uitspreken de woorden, die haar helpen zouden. Rustig en met zachte overtuiging gleden daarbij mijn vingertoppen langs haar hoofdje. Zorgvuldig vermeed ik datgene uit te spreken, waardoor ze gekweld werden' (Kloek-Pirée, 1934, p. 36).

We treffen echter ook talrijke voorbeelden van kwalen met een meer somatisch karakter aan. Wonderlijke genezingen schijnt ze gerealiseerd te hebben, ook bij kinderen, waarover ze pathetisch schreef: 'Vele verlamde, krachteloze armpjes en beentjes heb ik mogen helpen genezen. Ik denk aan de baby, wiens armpje stijf en bewegingloos was. Ik leerde de moeder de suggestie op haar kindje toe te passen, en samen, na enige weken, brachten wij het armpje weer tot leven' (Kloek-Pirée, 1948, p. 38). Daarmee demonstreerde ze niet onder te doen voor Marie Kaufmant, Coué's eerste discipel en leidster van de kinderafdeling van Coué's kliniek te Nancy, die, volgens de jubelende verslagen van C.H. Brooks (1922) en Gertrude Mayo (1923) ook vele miraculeuze genezingen bij kinderen wist te realiseren.

De Couéïstische levenskunst en de (zelf)opvoeding

Kloek-Pirée heeft de methode-Coué niet willen verbinden met één bepaalde godsdienst of met moderne varianten van de gnostische traditie (zoals gebeurde door uitgeverij Gnosis, die uitgaven van en over Coué in haar theosofische fonds

opnam). Haar instituut pretendeerde de methode-Coué te onderrichten 'aan allen, zonder onderscheid van klasse, nationaliteit, of godsdienst'. Mensen die het christelijk geloof aanhingen, konden desgewenst christelijke opvattingen en praktijken met de methode-Coué verweven. De basisformule van Coué zou dan kunnen luiden: 'Elke dag word ik in alle opzichten beter en beter, met Gods hulp!' (Kloek-Pirée, 1951, p. 54). Eerder was dit voorgesteld door C.H. Brooks. Kinderen zou men volgens hem en ds. Charles een eenvoudiger, rijmende variant kunnen geven: '*Jesus makes me, day by day/ a better boy (or girl) in every way*' (Brooks & Charles, 1923, p. 142).

Uit de geschriften van Kloek-Pirée wordt duidelijk dat zij met de methode-Coué méér heeft willen doen dan 'kwaaltjes' genezen. Ze bouwde de methode uit tot een stelsel, tot een levensleer, die verdacht veel leek op een pendant van de christelijke heilsleer. En daarmee zal ze toch een deel van de christelijke cliëntèle van zich vervreemd hebben. Overigens ging ze met haar 'uitbouw' verder op het spoor van haar grote voorbeeld Coué, die met zijn methode zo graag een 'régénération morale' wilde bewerkstelligen.

Over haar levensleer, die zij onder meer in lezingen in volksuniversiteiten uitdroeg, worden we het best geïnformeerd in het boekje *Het woord geneest* (1951 [orig. 1939]), dat een groot aantal bewerkingen van stenografisch opgenomen lezingen bevat. Ik citeer uit het inleidende hoofdstuk:

'De mens die deze leer aanvaardt, wint innerlijke rust en zelfbeheersing: zelfvertrouwen, optimisme, levensblijheid, arbeidsvreugde. Hij leert in harmonie leven met zichzelf. Alles wat hij verricht, vindt plaats onder een zekere zelfcontrole: hij krijgt ook controle over zijn onbewuste: onbeheerstheid, drift wijken van hem. Zelf-discipline geeft lijn aan zijn bestaan. Hij stelt zich open voor het goede, en weert verkeerde beïnvloeding af door tegensuggestie! Hij gaat de dag in en sluit de dag met het in evenwicht brengen van zijn gedachten' (Kloek-Pirée, 1951, p. 15).

Van de aanvaarding van deze leer - die zij als 'Couéisme' presenteerde, terwijl zij de aanhangers ervan als 'Couéïsten' placht aan te spreken - verwachtte Kloek-Pirée veel heil voor de mensheid. De gunstige werking zou het best tot zijn recht komen wanneer suggestie en autosuggestie al in de opvoeding van het kind hun plaats kregen. Dat was ook de mening van Coué, die een schets had gegeven van 'de opvoeding zoals zij behoorde te zijn'. Dagelijkse toepassing van (auto)suggestie in gezin en school zou kinderen met de beste fysieke en morele eigenschappen opleveren; van misdadige kinderen in verbeteringsgestichten zou meer dan 50 procent tot beter streven en leven gebracht kunnen worden (Coué, 1923, pp. 27, 104-110). Coué trad met zijn ideaal van een suggestiepedagogiek in het spoor van (niet door hem genoemde) voorgangers als Felix Thomas, Alfred Binet en Edgar Bérillon. Laatstgenoemde ontwikkelde ten behoeve van 'zedelijk ontaarde kinderen' een 'orthopédie morale' op hypno-pedagogische grondslag (Gauld, 1992, pp. 492-494).

Volgens Kloek-Pirée kreeg de opvoedende betekenis van Coué's leer in ons land maar niet die aandacht die zij verdiende. Zij meende dan ook zelf in die lacune te moeten voorzien. Ze vergat echter te erkennen, dat men beschikte over pedagogische capita in de boekjes van Brooks en dat er zelfs een monografie over dit onderwerp in vertaling beschikbaar was: *Coué voor kinderen* (1923) door de Amerikaanse Gertrude Mayo. Mayo heeft daarin een impressie gegeven van het succesvolle therapeutische werk van de eerder genoemde Marie Kaufmant; voorts heeft ze, deels op basis van Baudouins dissertatie, praktische opvoedingstips gegeven.

Geheel in overeenstemming met wat bij Baudouin en Mayo valt te lezen, is Kloek-Pirée's pedagogische credo:

‘Door het kind te leren de auto-suggestie bewust te gebruiken, verkrijgt het niet alleen heerschappij over zichzelf, wordt niet alleen zijn lichamelijke en geestelijke groei bevorderd, doch is het in staat op alle terrein een maximum resultaat met een minimum energie-inspanning te leren verwerven. Met nauwlettendheid moet er tegen worden gewaakt, dat verkeerde voorstellingen, gedachten aan ziekte, lijden, minderwaardigheid, zwakheid zich in het onbewuste van het kind vastzetten’ (Kloek-Pirée, 1948, p. 94; vgl. Kloek-Pirée, 1951, p. 16).

Kloek-Pirée heeft in haar publicaties voorbeelden gegeven, hoe het kind kon leren zelf de autosuggestie bewust te gebruiken, een vorm van zelfopvoeding dus. Daartoe heeft ze ook enige verslagen gepubliceerd van de zogenaamde ‘kinderséances’ die zij tot 1934 heeft gehouden. Bij haar werk met kinderen maakte ze - in navolging van Baudouin - ook gebruik van de zogenaamde ‘slinger van Chevreu(i)l’ om de kinderen erin te oefenen hun gedachten bij één punt te bepalen. Van de cursussen voor en met kinderen (waarvan we in haar werkjes enige fotografische impressies bezitten) zou een grote karaktervormende invloed zijn uitgegaan: ‘Hun werk op school vlot beter en thuis worden ze gemakkelijker en prettiger van humeur, doordat zij geleerd hebben hun gedachten op het goede en mooie te concentreren’ (Kloek-Pirée, 1934, p. 99).

Zolang het kind zichzelf nog geen goede suggesties kon geven, zou de moeder het slapende kind enige malen de algemene formule moeten toefluisteren: *‘Elke dag word je in alle opzichten beter en beter’*. Het advies om kinderen in hun slaap door goede suggesties te beïnvloeden vinden we overigens ook al bij Coué (1923, p. 34) en Baudouin. Laatstgenoemde was er zelfs voor om van deze praktijk een avondlijke routine voor alle kinderen te maken (Baudouin, 1922, p. 267; Baudouin, 1923, p. 281). Evenals Coué en de andere door mij genoemde Couéïsten was Kloek-Pirée voorstander van prenatale beïnvloeding van de vrucht (‘*imaginatio maternalis*’ of ‘*verzien*’). Wanneer de zwangere vrouw het beeld van de gewenste sekse en eigenschappen van het kind herhaaldelijk in zich zou oproepen, zou dat tot het verlangde resultaat kunnen leiden.

Contemporaine beoordelingen van de methode-Coué

Na deze impressie van de leer en praktijk van de systematische (auto)suggestie, zoals die vooral binnen het Instituut Coué werden onderricht, wil ik nog ingaan op de reacties die de suggestiekunst à la Coué heeft opgeroepen. Kloek-Pirée verstond de kunst van het positief ‘verkopen’ van haar Coué-arbeid uitstekend. Zo zorgde ze ervoor dat voorin haar werkjes foto’s van haarzelf als een betoverende vrouw waren opgenomen en achterin positieve fragmenten uit recensies van haar pennenvruchten. Ook verzekerde zij zich van adhesiebetuigingen van autoriteiten. De boekjes ter gelegenheid van het vijf- en tienjarig bestaan van haar instituut waren voorzien van een brief van dr. A.W. van Renterghem, waarin deze zijn eerder genoemde verslag uit het *Algemeen Handelsblad* had samengevat. En haar latere bundeling van ‘inzichten en ervaringen’, *De praktijk der suggestie en auto-suggestie* (1948), was voorzien van een voorwoord van een andere alternatieve arts, dr. R.A.B. Oosterhuis (dezelfde die zich voor de oorlog had ingespannen om het pansofische gedachtegoed van Jan Amos Comenius hier bekend te maken, zie Groenendijk & Sturm, 1992), die ‘haar nobele geëxtroverteerde intenties’ loofde.

Oosterhuis sprak de wens uit dat artsen, waar dit nodig en nuttig kon zijn, samenwerking met de opvolgster van Coué zouden zoeken. Hiermee zijn we aangeland bij een gevoelig liggende kwestie. In de reclame die voor het instituut gemaakt werd, stond vermeld dat de methode ‘niet de medische hulp uitsluit,

maar zich ten doel stelt deze aan te vullen, om zodoende tot spoediger genezing te komen'. Wellicht zal Van Renterghem haar die reservatie ingegeven hebben. Echter, op grond van de verhaalde genezingen van maagzweren, 'doorlopende vloeelingen' en dergelijke moet men wel concluderen, dat Kloek-Pirée nogal eens meer een 'medische substitutie' dan een 'medische suppletie' zal hebben gegeven. Moest een arts met zo'n concurrent samenwerking zoeken? De support van Oosterhuis zal evenmin gebaat hebben bij vertegenwoordigers van de medische *mainstream*, want hij was een arts die de homeopathie voorstond en de methode-Coué 'een zwijsend protest (...) tegen de heerschappij der patentgeneesmiddelen' noemde (Kloek-Pirée, 1948, p. 10).

Volgens Kloek-Pirée (1948, p. 13) was de methode van Coué een 'geniale vinding'. Stokvis heeft overtuigend aangetoond dat een dergelijke claim onterecht is; de meeste van zijn ideeën zouden handige adaptaties van het werk van Paul-Emile Lévy zijn geweest (Stokvis, 1947, p. 129). Nu mag niet de indruk worden gewekt dat de medische stand eigenlijk helemaal niets moest hebben van Coué's bijdrage aan de (auto)suggestieve wijze van behandelen. In de boeken van Stokvis over deze materie, geschreven voor huisartsen en psychiaters, werd de methode-Coué uitvoerig uit de doeken gedaan. In het handboek over de neurosen van zijn leermeester Carp werd deze methode positief genoemd en wel bij de behandeling van dwangneurosen. Zo deelde Carp mee, een aan controledwang en twijfelzucht lijdende patiënt effectief geholpen te hebben door hem een 'lijfspreuk' ('ik vertrouw op mijn automatismen') te geven (Carp, 1939, p. 392). Daarin was de eerder genoemde Neutra hem voorgedaan, die elke neuroot zijn eigen specifieke 'Heilspruch' ter zelf-beïnvloeding placht te geven (Neutra, 1935, p. 209).

Ook volgens Stokvis zou deze methode vooral geïndiceerd zijn voor de behandeling van dwangneurotische problemen, en wel door therapeuten die niet in de wieg gelegd waren voor 'ontdekkende' methoden, zoals de psychoanalyse, en zelf een dwangmatige geaardheid hadden. Dergelijke karakters zouden gepredisponeerd zijn voor methoden als die van Coué, waarvan ceremoniën en stereotypieën een integraal bestanddeel vormen. Bovendien zouden zulke karakters 'een zekere magische instelling' hebben. In dit verband - en het is de enige plaats in zijn boek - verwees Stokvis (1950, p. 75), zij het in een voetnoot, naar *Het woord geneest* van Kloek-Pirée, dat van een geloof in de magie van het woord zou blijken geven. Van spotzucht getuigt zijn verklaring van het magische 'Ça passe' in onze taal: 'Ga-tover'. Nadrukkelijk verklaarde Stokvis dat hij de autosuggestieve oefentherapie in handen van leken een gevaarlijk instrument achtte, onder andere omdat somatogene pijnprikkels niet meer als een waarschuwingssignaal zouden fungeren.

En passant gaf Stokvis als zijn mening dat de autosuggestie afkeuring verdienende in de opvoeding en therapie van kinderen (Stokvis, 1950, pp. 42, 104). Hij meende dat door opvolging van Coué's wenken voor de opvoeding - en, naar we mogen aannemen, dus ook die van zijn Nederlandse volgelinge - 'de kinderen tot ware dwangneurotici zouden worden opgekweekt' (Stokvis, 1950, p. 42). Eerder was hierop kritiek geleverd door de psychoanalyticus Wilhelm Stekel in diens *Briefe an eine Mutter*. In Nederlandse bewerking was zijn oordeel te lezen in *Brieven aan een moeder* (1929, pp. 81-88). Stekel had in zijn therapeutische praktijk nogal wat patiënten moeten behandelen die leden aan een dwangziekte. Analyse had hem tot de conclusie geleid dat dit 'mislukkelingen van de paedagogiek' waren. Hun 'absurdheden' bleken als 'caricaturen van vroegere [pedagogische] imperatieven' opgevat te kunnen worden. Tegen de dwang van de opvoeding hadden ze gevochten door een tegendwang op te richten (Groenendijk,

1998). En gegeven dat klinische inzicht, meende Stekel te moeten waarschuwen voor literatuur die opvoeders aanraadt 'met suggestie te werken'.

Stekel gaf opvoeders te bedenken dat de suggestie 'iets van buitenaf' is en dat 'vreemde wetten' niet door suggestie eigen gemaakt kunnen worden. Dat gebeurt alleen uit overtuiging. Stekel pleitte voor een opvoeding die het kind als zelfstandig wezen respecteert; die het mogelijk maakt om, geholpen door het voorbeeld van de opvoeder, uit vrije verkiezing zijn anti-sociale neigingen geleidelijk te overwinnen (Groenendijk, 1995, p. 250). De opvoeding via (auto)suggestie achtte hij een verkapt methode om de wil van het kind te breken; die zou uiteindelijk tot dwangziekte leiden. Geen goed woord had Stekel over voor de suggestieve beïnvloeding van het slapende kind: 'Dat is kinderachtig gedoe en een weldenkend mensch onwaardig' (Stekel, 1929, p. 85).

Besluit

Uit de mij bekende pedagogische literatuur heb ik niet kunnen afleiden dat de methode-Coué in de pedagogische voorlichting(sliteratuur) in Nederland een rol van betekenis is gaan spelen. Ik veronderstel dat kritiek zoals van Stekel op de suggestie-opvoeding door velen gedeeld zal zijn. Als middel voor zelfgenezing zal het Couéisme meer sympathisanten hebben gehad, zij het dat ik niet de indruk heb gekregen dat er in ons land een 'Genees u zelf'-hype is geweest zoals in de andere door mij genoemde landen. Meer dan elders zouden hier wel eens godsdienstige bezwaren een rol gespeeld kunnen hebben: 'Het systeem van Coué is veel meer in staat ons af te voeren van 't vertrouwen op God, dan gewone geneeskundige hulp. 't Wordt een vertrouwen (...) op eigen wondermacht', schreef een gereformeerde kweekschoolleeraar (Van Duyvendijk, 1937, p. 24). Ook zal men het Couéisme met Christian Science, theosofie en dergelijke geassocieerd hebben. Medici zullen op gezag van Carp en Stokvis geëxperimenteer met bewuste auto-suggestie door niet-medisch-geschoolden ontraden hebben.

Op de Nederlandse markt van welzijn en geluk zijn de toverformules van Coué opgevolgd door de in de inleiding vermelde kreet van een 'linguïstisch programmeur'. In landen als Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland is de belangstelling voor de methode-Coué weliswaar sterk verminderd, maar niet verdwenen. Er zijn daar nu nog artsen die ermee werken en er ten behoeve van collega's en doehet-zelvers over publiceren. Zelfs het beïnvloeden van het slapende kind - met suggesties als 'je bent een opgewekt en gelukkig kind' - werd nog niet zo lang geleden serieus gepropageerd in een (ook in het Nederlands vertaald) boek van een Oostenrijks medicus (Rauch, 1984, p. 151).

Noot

1. Te weten in het Engels, Russisch, Duits, Italiaans, Spaans, Deens, Nederlands, Zweeds, Pools, Tsjechisch, Bulgaars, Hongaars, Roemeens, Hebreeuws, Bengaals en in de kunsttaal Esperanto.

Literatuur

- Baudouin, C. (1920). *Suggestion and Autosuggestion. A psychological and pedagogical study based upon the investigations made by the New Nancy School* [vertaald uit het Frans door E. & C. Paul]. London: Allen & Unwin.

- Baudouin, C. (1923). *Suggestion und Autosuggestion. Psychologisch-pädagogische Untersuchung auf Grund der Erfolge der Neuen Schule von Nancy* [vertaald uit het Frans door P. Amann]. Dresden: Sibyllen Verlag.
- Berg, J.H. van den (1970). *Dieptepsychologie*. Nijkerk: Callenbach.
- Bergmann, W. (1917). *Bestrijding en zelfgenezing van nerveuze ziekten; een boek voor zenuwlijders en hunne geneesheeren* [vertaald uit het Duits m.m.v. J.J.P. Hilbers]. Bussum: Uitgeverij v/h Paul Brand.
- Brooks, C.H. (1922). *Genees uzelf. De practische beoefening van auto-suggestie volgens de methode van Emile Coué* [vertaald uit het Engels door A. Kerdiijk]. Amsterdam: Theosofische uitgeverzaak Gnosis.
- Brooks, C.H., & Charles, E. (1923). *De genezingen van Emile Coué en de wonderen van Jezus* [vertaald uit het Engels door A. Kerdiijk]. Amsterdam: Theosofische uitgevermaatschappij.
- Bulhof, I. (1983). *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Baarn: Amboboeken.
- Carp, E.A.D.E. (1939). *De Neurosen*. Amsterdam: Scheltema & Holkema.
- Carp, E.A.D.E. (1950, 2e dr.). *De suggestieve behandelingsmethodes en het suggestieve element in de psychotherapie* [1939]. Lochem: De Tijdstroom.
- Coué, E. (1923). *Zelfbeheersching door bewuste autosuggestie* [vertaald uit het Frans door A. Kerdiijk]. Amsterdam: Theosofische uitgeverzaak Gnosis.
- Duyvendijk, P. van (1937). *Ons onderbewuste leven*. Dordrecht: De Longte.
- Fernhout, J.G. (1950). *Psychotherapeutische zielszorg*. [Dissertatie VU Amsterdam].
- Gauld, A. (1992). *A history of hypnotism*. Cambridge: University Press.
- Gijswijt-Hofstra, M. (2001). In Search of Dutch Neurasthenics from the 1880s to the early-1920s. In Gijswijt-Hofstra, M. & R. Porter (Eds.). *Cultures of Neurasthenia. From Beard to the First World War* (pp. 279-308). Amsterdam/ Atlanta: Rodopi.
- Groenendijk, L.F. (1995). De opvoedingsvoorlichting van psychoanalyticus Wilhelm Stekel (1868-1940) als remedie voor de menselijke destructiviteit. *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*, 11, 237-252.
- Groenendijk, L.F. (1998). Pedagogie en psychopathologie. De visie van de psychoanalyticus Wilhelm Stekel (1868-1940) op de rol van ouders en gezinsopvoeding in de etiologie, symptomatologie en preventie van de dwangneurose. *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*, 14, 169-189.
- Groenendijk, L.F., & Sturm, J.C. (1992). *Comenius in Nederland. Reacties op een grote Tsjechische pedagoog en hervormer in het land waar hij de laatste 14 jaar van zijn leven woonde (zeventiende tot twintigste eeuw*. Kampen: J.H. Kok.
- Hirschlaff, L. (1928, 4e druk). *Hypnotismus und Suggestivtherapie für Ärzte und Studierende* (doorgezien van Prof. Dr. J.H. Schultz). Leipzig: Verlag von J.A. Barth.
- Horst, L. van der (z.j. [1927?]). *De psychologie van Coué en zijn leerlingen*. Z.pl.
- Jackson, S.W. (1999). *Care of the Psyche. A History of Psychological Healing*. New Haven & London: Yale University Press.
- Kloek-Pirée, M. (1929). *Vijf jaren Coué-arbeid, 1924-1929: resultaten en ervaringen*. Amsterdam: Instituut Coué.
- Kloek-Pirée, M. (1934). *Tien jaren Coué-arbeid. Resultaten en ervaringen, 1924-1934*. Amsterdam: Instituut Coué.
- Kloek-Pirée, M. (1948). *De practijk der suggestie en autosuggestie. Inzichten en ervaringen*. Lochem: De Tijdstroom.
- Kloek-Pirée, M. (1951, 2e dr.). *Het woord geneest. Suggestie en autosuggestie* [1939]. Lochem: De Tijdstroom.
- Lévy, P.E. (z.j.). *De wil: verstandelijk ontwikkeld en toegepast als geneesmiddel* (met een inleiding van Dr. Bernheim) [1900]. Amsterdam: Boekhandel & uitgeverzaak Vooruit.

- Mayo, G. (1923). *Coué voor kinderen* [vertaald uit het Engels door A. Kerdijk]. Amsterdam: Theosofische uitgeverijmaatschappij.
- Mosse, K. (1922). *Über Suggestion und Suggestionstherapie im Kindesalter*. Langensalza: Beyer & Söhne.
- Neutra, W. (1935). *Rationalpsychagogik. Kritisch-autosuggestive Behandlung der Neurasthenie und Angstneurose*. Wien/ Leipzig/ Berlin: Weidmann & Co.
- Rauch, E. (1984). *Autosuggestie en genezing* [vertaald uit het Duits door G. Grasman]. Amsterdam: De Driehoek.
- Remmy, R. (z.j.). *Raadsele der ziel. Over de wonderen van suggestie, hypnose en couéisme* [vertaald uit het Duits door A.C. van Uchelen]. Voorburg-Den Haag: De Mystieke Wereld.
- Stekel, W. (1929). *Brieven aan een moeder* [vertaald uit het Duits door J.H. Schouten]. Zutphen: Thieme & Cie.
- Stokvis, B. (1947). *Psychologie der suggestie en autosuggestie. Een signifisch-psychologische uiteenzetting voor psychologen en artsen*. Lochem: De Tijdstroom.
- Stokvis, B. (1950). *Autosuggestieve Psychotherapie. Een critische beschouwing, medisch-psychologisch belicht. Practische handleiding voor studenten en artsen, toegelicht met twintig voorbeelden*. Lochem: De Tijdstroom.
- Stokvis, B., & Wiesenhütter, E. (1971, 3^e druk). *Der Mensch in der Entspannung. Lehrbuch autosuggestiver und übender Verfahren der Psychotherapie und Psychosomatik*. Stuttgart: Hippokrates Verlag.
- Stroeken, H. (1997). *Freud in Nederland. Een eeuw psychoanalyse*. Amsterdam: Boom.